

שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדיש קדושה ועניני תפילה

פ ת י ח ה

שאלות אלה של רבי קלונימוס מובאות מתוך הדפים המלוקטים בכ"ו מס' 478, הכוללים ליקוטים וקבצים מתקופות הגאונים וחכמי צרפת הקדמונים. יתכן שהם חלק מספר "מעשה המכירי", שחלקים ממנו נדפסו במעשה הגאונים. מתוך הדברים נראה, שתשובות אלה הן לרבי קלונימוס הזקן ב"ר יצחק נכדו של ר' אלעזר הגדול, חברו של רגמ"ה ומצאצאי ר' אבן הגדול. רבי קלונימוס ישב עד שנת תתנ"ו במגנצא, ניצל שם מהרדיפות וההריגות ועבר לשפירא, ונפטר בשנת תתפ"ח לערך. בנו ר' שמואל הנקרא בשם ר' שמואל החסיד או הקדוש, היה צעיר ונער בעת פטירת אביו (ראה עליו כתבי א' אפשטיין, ירושלים תשי"ז). הוא גדל בביתו של ר' אליעזר ב"ר משולם חזן משפירא, לו מסר ר' קלונימוס הזקן את סודות התפילה שכתב שימסרם לבנו ר' שמואל כשיגדל. קטע זה נכתב על ידי תלמידם של רבנו קלונימוס ורבי אליעזר חזן. שרידים מתורתו של ר' קלונימוס נשתמרו במעשה הגאונים, בפרדס ראבי"ה ואור זרוע, וכן הובאו ממנו קטעים רבים בסידורים כ"י של חסידי אשכנז מבתי מדרשם של ר' יוסף קרא, ר' אפרים מבונא וחבריהם. קטע מכאן נדפסו על ידינו ב"סיני" כרך סט אב"אלול תשל"א, וראה מבוא לסידור ר"ש מגרמייזא.

ואילו שאלות מאת מורי הרב ר' קלונימוס:

[א]. מפני מה אומרים קדיש בשיני ובחמישי אחר קריאת הפרשה, ובשבת אחר הקריאה כמו כן אומרים קדיש, ובמנחה בשבת בקריאת הפרשה אין אומ' קדיש אלא לאחר עד שיעמדו הציבור להתפלל מנחה¹. פתח ואמר כל תקנה וסדר התפלות שנהגו עד עתה, אנשי כנסת הגדולה תיקנו², והם תיקנו לנו בכל יום ו' פעמים קדיש³, כנגד שבע ביום היללתיך⁴, חוץ באותם שאומרים אחר קריאת

1 על סדר אמירת הקדישים לאחר קריאת התורה ואמירת פסוקים, ראה הפרדס עמ' שא (וכנראה מקורו מספרנו), מחז"ו סי' צט עמ' 74, סי' קל עמ' 107, סדרשי סי' תיט עמ' 210, שבה"ל סי' עט, או"ח ח"ב יא ב מספר המקצועות, המחכים עמ' רל. ועי' תוס' מגילה כג א ד"ה כיון. 2 ברכות לג א. 3 תקנת גאונים הובא בשבה"ל סי' ח, רוקח סי' שסב, כל בו ואבודרהם, ועי' הפרדס שם, ועי' סימור ר"ש מגרמייזא (עמ' עב). 4 תהילים קיט קסד.

התורה, לפי שאין קריאתה נוהגת בכל יום. ולא תיקנו לומר קדיש אלא אחר סיום מקרא, מפני שהתחלת הקדיש יתגדל ויתקדש, ואין שמו מתגדל בעולם אלא על ידי תורה שבכתב, לפי שהיא עיקר. וכן אנו נוהגים, קדיש הראשון הוא שאומ' לפני ברכו בא אחר מקראות של תהילים ושל ויושע, אלא שקבעו ברכה מלך מהולל בתשבחות בינתיים, וזה אינו הפסק. והאחר הקדיש של אחר מקראות של תחנונים, או לאחר מקראות של ברכת כהנים ביום שאין תחנונים. והאחר, לאחר סדר קדוש, ובמנחה לאחר פסוקי תהילה. והקדיש שלפני תפילת ערבית⁶, גם הוא אחר פסוקי של ברוך ה' לעולם אמן ואמן וגו'. ובדין הוא שלא להפסיק בינתיים שאומ' המלך בכבודו תמיד וגו', אלא לפיכך עקרוה מלומר קדיש תכף ברכת שומר עמו ישר, שלא יאמרו ג' ברכות הן חובה לאחר קרית שמע, והברכה והפסוק שיש בהם ייח אזכרות לא תיקנו, אלא לפי שיש מסורת בידנו כר' יהושע דאמ' תפילת ערבית רשות, ותיקנו את אילו במקום התפילה⁷. וראייה לדבר שלא תיקנו קדיש אלא לאחר מקראות. שהרי בסיום האבות אומ' ר' חנינא בן עקשיא אומ' רצה הקב"ה לזכות וכו' כדי לסיים יגדיל תורה ויאדיר, וכן אחר במה מדליקין, ואחר אין כאלוקינו אומ' אמר ר' אלעזר אמ' ר' חנינא תלמידי חכמים וכו', כדי לסיים ה' יברך את עמו בשלום⁸.

ולענין שאילה, לפיכך אנו אומ' קדיש בשבת תכף הקרייה, ולא לסמוך על אותו קדיש שלפני תפילת מוסף, לפי שיש להפסיק בנתיים ולומר יקום פורקן ודברים אחרים, ואם תאמר נסמוך על אותו שאמרנו אחר הקרייה, ולא נוסיף עוד לומר קדיש לפני התפילה, הרי שנינו⁹ אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש, ואין דרך כובד לעמוד ולהתפלל בולא כלום.

ומה שאנו אומ' (קורין) קדיש גם בשיני ובחמישי סמוך לקרייה, לפי שאין לומ' עתה קדיש עד לאחר סדר קדושה, וזהו הפסק גדול, שהיה גראה שלא בא הקדיש על קריאת התורה אלא על סדר קדושה. אבל במנחה שאין הפסק בין הקריאה לתפילת המנחה, ואין לעמוד ולהתפלל בפתע פתאום, דחו את הקדיש עד שיעמדו להתפלל¹⁰.

5 כן קבעו הגאונים לומר קדיש בין גאולה לתפילה בערבית לומר שאינה חובה, ראה תוס' ברכות ד ב ד"ה דאמר. ועי' סדרע"ג כה א, והשלם ח"ב עמ' 8. העתים עמ' 172, האשכול אלבק ח"א עמ' 93, מחזיקי עמ' 81, סדרשי עמ' 240, המנהיג הל' שבת סי' ג, שבה"ל סי' סה, טור סי' רלו וסי' רסו, אוצה"ג ברכות חה"ת סי' י יב. 6 ברכות כו ב. והדברים כאן צריכים תיקון. 7 ראה הפרדס עמ' דש: ולפי ששנינו תפילת ערבית רשות, ייח ברכות, לכן הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל ברכה אחת יראו עינינו וישמח לבנו, וחותרם מלך משובח ומפואר חי זקנים תמיד וכו' להודיע שתפילת ערבית רשות ואין צריך לסמוך גאולה לתפילה. וקבעו כנגד התפילה המסוקים שאנו אומרים ברוך ה' לעולם וכו' עם חתימתה שיש בה ייח אזכרות כנגד ייח ברכות וכו'. 8 בהפרדס עמ' שא: כשהציבור אומרים פסוק או משנה צריכין לומר קדיש מיד אחריהן ולפיכך אומרים קדיש אחר פסוקי דזימרה ואחר סדר קדושה ואחר תהילה במנחה ואף לאחר משנה כגון במה מדליקין ואבות ואומר בסיומן אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא וכו'. 9 ברכות ל ב. 10 עי' הפרדס עמ' שב, מחזיקי וסדרשי שם.

[ב] ועוד אמר לנו, שלפיכך מתפללין סדר קדושה בשבת אחר קריאת ספר תורה, כמו שאנו קוראין בכל יום אחר יוצר, לפי שמסורת בידינו שפושעי ישראל נחין בשבת מדינה של גיהנם¹¹, ועמדו ודחו סדר קדושה של יוצר לומר במוצאי שבת, לפי שבאותה שעה הן מתחילין לידון, וסדר קדושה שאנו אומרים מועיל להם לצנן אש של גיהנם שנא' ¹² צלמות ולא סדרים, וכתוב ולא בריו, וכן רוצה לומר, צל לאותן שבמות שבגיהנם לפי שלו סדרים שאומ' סדר קדושה¹³.

ומה שאנו אומ' סדר קדושה בשבת פעם אחרת, זהו טעמו, לפי שאותו של מוצאי שבת כבר לילה נכנסה, ועלינו חובה לומ' בכל יום סדר קדושה, כמו שאמ' במסכת סוטה¹⁴ לא מתקיים העולם אלא אסידרא דקדושה ואיהא שמיה רבא דאגדתא. ולמה אנו דוחין ביום טוב סדר קדושה שהיה לנו לומר סמוך ליוצר, לפי שפושעי ישר' כשם שנוחין מדינן בשבת כך נוחין ביום טוב, ומכל מקום במוצאי שבת מתוך שאנו צריכים לומר שיר של פגעים שהוא ויהי נועם¹⁵, קבעו סדר קדושה לומר עמו, אבל במוצאי יום טוב שאין אנו אומרי' ויהי נועם, אין אנו אומרים סדר קדושה. אבל מכל מקום לעת מנחה דחווהו, שיהיה מועיל קצת לצנן אש של גיהנם, לפי שכבר פנה יום ויש סמוך ללילה, מ"ד.

[ג] ואני שמעתי מפי ר' אלעזר בר משולם¹⁶ אנו דוחים סדר קדושה של שבת ושל יום טוב עד המנחה, מפני שאמרו בשבת וביום טוב ממהרין לצאת.

[ד] ועוד למה אנו אומ' קדושה בישיבה בתוך הברכות של קרית שמע, ושוב בעמידה, ולמה אנו אומ' ימלוך ה' לעולם, למה תיקנו מקרא זה עם הקדושה. והשיב לנו בברכות של קרית שמע יש לנו לומר קדושה בעל כרחינו, לפי שאנו מקלסין ומשבחין המלאכים לבוראינו, שאנו אומרים פינות (צבאם) {צבאיון} קדושים רוממי שדי תמיד מספרים כו', וכל הענין עד שאנו מגיעין עד קדושה כולם כאחת עונין ואומרין המלאכים קדוש וברוך. אבל ימלוך ה' לעולם אין אומ', ובאותה קדושה לא יצאנו ידי חובתינו לפי שיש לנו לומ' קדושה בעמידה ורגל

11 המקור בתנחומא תשא אות לג, פסק"ר פ"ט כג: ובמוצאי שבת עד שהסדרים נשלמים, וכשהסדרים נשלמים מלאך שמו דומה שהוא ממונה על הנשמות בא ונוטל נשמתן של אותן אנשים ומקלען לארץ, הה"ד ארץ עיפתה כמו אפל צלמות ולא סדרים, מהו צלמות, צאו למות שכבר שלמו הסדרים. ועי' המקור בסרע"ג סדר מוצאי שבת עמ' לא א ומשם ברוב ספרי דבי רש"י שנהגו העם לומר בבה"כ ויהי נועם וקידושא דסידרא באפוקי שבתא ובמשיכה ובנעימה כדי שישוהו ישראל סדריהם ובכך יאריכו מנות לרשעים מלחזור בגיהנום שכל השבת נחו הרשעים ויוצאים מגהנום ובמוצ"ש צועק המלאך הממונה על הרוחות ואומר חזרו הרשעים לגיהנום שכבר השלימו ישראל את סדריהן. ועי' אוצה"ג שבת ס"י שלד עמ' 108. 12 איוב י כב. 13 עי' הפרדס עמ' שית, מחז"ו ס"י קמה עמ' 113, סררשי תקכא, המנהיג ס"י סה, שבה"ל ס"י קכט ועוד. 14 מט א. 15 שבועות סו ב, ועי' סרע"ג לא א, סור ס"י רצה ועוד על אמירת ויהי נועם במוצאי שבת. 16 הוא ר' אליעזר חזן משפירא שהיה רבו של ר' שמריה ב"ר מרדכי משפירא חברו של הריב"א וכנראה למד אצל רבנו תם ועמד עמו בקשרי

ישרה יג כמו המלאכים¹⁸, והרי בעמידה אין אנו אומרים סיפור דברים ושבת המלאכים, אלא אנו באין לשבתו וכך אנו אומרים נקדש את שמך בעולם כשם שמקדשין אותו בשמי מרום, המלאכים, ומה אנו חייבין לומר לך קדושה וברוך וימלוך, ועכשיו אנו אומרי' לה צורך, וכן בשבת בזה הסדר אנו אומרי' נעריצך ונקדישך כו' זה השבח שלנו הוא, אבל מה שהוקבע ימלוך ה' לעולם עם הקדושה עדיין לא פירש מורי.

[ה] פ"ה, יוצר משרתים, הק' יוצר משרתים שהן משרתים לפניו, והם נקראו משרתים דכתי' ¹⁹ עושה מלאכיו רוחות ומשרתיו אש לזהט, ואשר משרתיו, כמו אשרי משרתיו, אלא שקיצר בתיבה לפי שאין יו"ד עיקר ²⁰, וכן פירושו לאחר שהזכירם סיפר בשבחם, כלומ' ואשר משרתיו של הקב"ה הנזכרין הגה למת, לפי שכולן שהן משרתיו זכו לעמוד ברום עולם, וראייה לדבר מצינו במקרא אשר סמוך למשרת, ודרך המקרא הוא מזכירם ביחד דכתי' ²¹ אשרי עבדיך ואשרי משרתיך וגו', גבי שלומה כת' שאמרה לו מלכת שבא.

[ו] ואמ' לנו המורה ²² לכך קבעו ימלוך ה' לעולם עם המקרא הם סמוכין, דכתיב ²³ אני ה' קדושכם בורא ישראל מלכם, כך אמ' לנו משום ר' נתן בר' מכיר זצ"ל ²⁴, ולמה תפסו זה הפסוק מוטב היה לומר ה' ימלוך לעולם ועד שכתוב בתורה ²⁵, לפי שאמ' חכמים ²⁶ למה נקרא שמה רות שיצא ממנה דוד שריוה להק' בשירות ושבחות, שהיו חביבין ונעימים שירות של דוד לפני הק' מכל שירות ותושבחות שבעולם דכתי' ²⁷ ונעים זמירות ישר', וגם אנו חייבין לתעורר ²⁸ במקראות שלו.

ואני שמעתי ²⁹ בעניין אחר, יוצר משרתים בכל יום בורא הק' כת של מלאכים וטובען בנהר דינור ³⁰, ואשר משרתיו, ואותן מלאכים שאין פוסקין ומשרתים תמיד לפניו כגון מיכאל וגבריאל ³¹, אילו ואילו עומדין ברום עולם.

[ז] יש שאומרים ³² בעבודה ושכון בציון עירך ויעבדוך בניך וכו', טעות הוא

שאלות ומכתבים. 17 יחזקאל א ז. ועי' ברכות י ב. 18 עי' תנחומא צו אות יג: מכאן תקנו זכרונם לברכה לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח ציבור ק' ק' ק' וגו', ועי' ירושלמי הובא בערה"ב ח"א עמ' 215. 19 תהילים קד ד. 20 וכ"ה בסידור ר"ש מגרמיזא עמ' פד: ואני הסופר שמעתי מפי רבנא שמואל ב"ר קלונימוס זצ"ל יוצר משרתים ואשר משרתיו, כמו ואשרי משרתיו, אלא שקיצר שאין היו"ד עיקר. 21 מ"א י ת. 22 ר' מעשה הגאונים עמ' 42: ואמר הרב ר' קלונימוס המורה וכו'. 23 ישעיה מג טו. 24 הוא רבי נתן המכירי מבני ר' מכיר ממגנצא בן דורו של רש"י ור' קלונימוס איש רומי ורבנו יצחק ב"ר יהודה מוקני לותיר ומגנצא רבו של רש"י היו קרוביו. 25 שמות טו יח. 26 ב"ב יד ב. 27 ש"ב כג א. 28 ל"י לפענחם. ואולי כונתו להתעורר בשבחות. 29 בסידור ר"ש מגרמיזא עמ' פד מובא קטע זה ש"כ פירש הר' אלעזר בן רבינו יב"ק משמו של רבינו שמואל חסיד ב"ר קלונימוס. 30 חגיגה יד א: כל יומא ויומא נבראים מלאכי השרת מנהר דינור ואמרי שירה ובסלי. 31 בר"ר פ"ג א. איכה רבתי פ"ג כג: מיכאל וגבריאל הם שרים של מעלה כולם מתחלפים והן אין מתחלפים. 32 נוסח זה בויק"ר פ"ז: רצה ישכון

בידם, לפי שמיכאל שר של ישר' מקריב קרבנות בכל יום לכפ' על עוונותיהן של ישר' על מזבח של מעלה, לפיכך יש לומר ואישי ישראל הקריבין למעלה, ותפילתן שהן מתפללין למטה תקבל ברצון³³. ועוד דקיימא לן תפילה היא תחת קורבנות³⁴ דכת' ³⁵ נשלמה פרים שפתינו.

ועוד ט"א ³⁶ מה שאנו אומרים מן ויושע בסוף ברכות, לפי שמשם עיקר הנס, ונחסרו ארבע שמות שהם בפסוק שלמעלה, מויהי באשמורת הבוקר עד ויושע, ולפיכך כופלין פעמים אחר ה' ימלוך. ועוד אומ' פסוקים אחרי' שבהם מלכות אלוקינו, והם כי לה' המלוכה וגו'. ויש בו ד' שמות עוד שלשה להשלים למניין ע"ב של הק', והרביעי לא תיקשי לך, שכך הוא אומ' ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד, כלומ' לעתיד לבוא.

[ח] ויחיד ³⁷ שעמד להתפלל ושמע הציבור שאומ' קדוש או ברוך או ימלוך אם לא סיים תפילתו עד עושה השלום אסור לו להפסיק ולענות קדושה, ולא בין ברכה לברכה, וכל שכן באמצע ברכה, אלא יסיים תפילתו כל עיקר, (כל) [לא] ³⁸ לקדושה ולא לברכו ולא ליהא שמיה רבא, ואין לו עון בכך, שכן אמרו חכמי' ³⁹ כי אתא רב דימי עד שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק ולית הלכתא כוותיה, אלא אף ליהא שמיה רבא מבורך אין מפסיקין. ושוב אמרו חכמים ⁴⁰ משל למה הדבר דומה לשני עבדים שנצטוו שני מלאכות כל אחד ואחד עושה מלאכתו מה שנצטווה אין אחד מהן נכנס במלאכת חברו.

[ט] ואני הכותב שמעתי מפני מה תיקנו בשחרית אמת ויציב וגבון וקיים וישר ונאמן הכל בואוין עד הדבר הזה, וזהו הטעם ט"ו ויין תמצא בהם, ועולה חשבונן לתשעים, ועוד הדבר הזה למה אינו אומר דבר זה, אלא הדבר הזה, אותן שני היהין הם עשרה, והנה בין הכל מאה, ועולין למאה ברכות שחייב אדם לומר בכל יום ⁴¹.

[י] ועל החולה אומ' ר' שאסור לו להתפלל, [ש]מתוך כובד חוליו מוטרפת דעתו עליו ואינו יכול לכוין, ור' עצמו כשהוא חולה אינו מתפלל אלא קורא קרית שמע בלבד, משום הא דתניא ⁴² אבוא דשמואל כי הוה אתי מאורתא לא היה מצלי תלתא יומי. כלומ' לאחר חזרתו מן הדרך לא היה מתפלל כל שלשה ימים, דמטורח הדרך אוחתו קורדייקוס ואינו יכול לכוין. ועוד תניא ⁴³ שתוי אל יתפלל ואם התפלל תפילתו תועבה, אלמ' כל מי שנטרפה דעתו עליו אסור להתפלל.

בציון מהרה יעבדוך בניך. וכן בפסדר"כ פיס' שובה (קנח ב). ³³ כ"ה בסידור ר"ש מגרמיזא (עמ' קט), וראה מנחות ק א בתוד"ה ד"ה ומיכאל, המנהיג תפלה אות ט (עמ' צה), איח תפלה כ. ³⁴ ברכות כו ב. ³⁵ הושע יד ג. ³⁶ כה"ע בסידור ר"ש מגרמיזא (עמ' עא) ועיי"ש מה שרשמנו בזה, עיי' מחזיקי עמ' 6 סדרש"י סי' ו, הפרוס (ט ד). ³⁷ תשרי ר' פלסוי גאון בשבה"ל תפלה סי' כ, ושם חסר ומשובש. ועיי' אוצה"ג ברכות התשובות (עמ' 54). ³⁸ צ"ל: ואין לו להפסיק לא לקדושה כו'. ³⁹ ברכות כא ב. ⁴⁰ ל"מ כעת. ⁴¹ וכן בשבה"ל סי' סו מהגאונים, ועיי' סידור ר"ש מגרמיזא (עמ' צו). ⁴² ערובין סה א. ⁴³ ערובין סד א.